

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 8.1.08

DOI 10.33514/1694-7851-2023-2-517-521

Абакирова А.Б.

ага окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

asel_abakirova@bk.ru

ИШЕНАЛЫ АРАБАЙ УУЛУНУН «САБАТСЫЗДЫКТЫ ЖОЮУ» АЛИППЕСИНЕ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК АНАЛИЗ

Аннотация. Бул макалада кыргыз тилинин, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү, биринчи алиппенин автору – Ишеналы Арабай уулунун кыргыз адабий тилинин түзүлүшүндө анын башатында турган кыргыз окумуштууларынын биринчилеринен экендигин баса белгилөө менен, анын «Сабатсыздыкты жоюу» алиппесиндеги төл сөздөргө лексикалык, семантикалык тилдик өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүлөт. Андан сырткары башка тилдерден кирген сөздөргө, кабыл алынган сөздөргө (араб, иран, монгол) жана аягында автордун алиппесиндеги азыркы кыргыз тилинде семантикалык өзгөрүүгө учураган сөздөргө талдоо жүргүзүлөт. Ишеналы Арабай уулунун калтырган мурастарын бардык жагынан изилдеп чыгуунун мааниси өтө чоң. Элдик педагогиканын эң мыкты салымдарын кеңири пропаганда кылган тарыхый этнографиялык маалымат берилип, фольклордук материалдар, кесипчилик терминдерин үйрөнүү, кыргыз тилинин тарыхын, анын орфографиясынын калыптанышынын, жазуусунун тарыхын үйрөнүүдө чоң мааниге ээ.

Негизги сөздөр: алиппе, лексика, семантика, анализ, төл сөздөр, кабыл алынган сөздөр, кыргыз тили, монгол тили, иран тили, араб тили, орус тили, тыбыш, тамга, графика, алфавит, агартуучу ж.б.

Абакирова А.Б.

старший преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

asel_abakirova@bk.ru

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БУКВАРЯ ИШЕНАЛЫ АРАБАЙ УУЛУ
«ЛИКВИДАЦИЯ БЕЗГРАМОТНОСТИ»

Аннотация. В статье речь идет об основоположнике современного кыргызского языка, кыргызского языкознания, об одном из первых кыргызских ученых, стоявшем у его истоков в становлении кыргызского литературного языка, автора первого кыргызского алфавита – Ишеналы Арабай уулу, анализируются лексические, семантические языковые особенности азбуки «Ликвидации безграмотности». Проводится анализ слов, заимствованных из других языков (арабского, иранского, монгольского), слов, претерпевших семантические изменения в современном кыргызском языке. Очень важно во всех аспектах изучить наследие, оставленное сыном Ишеналы Арабаева. В статье приводятся историко-этнографические сведения, активно пропагандирующие лучшие достижения народной педагогики, фольклорные материалы, профессиональные термины, история кыргызского языка, история становления его правописания, история письменности.

Ключевые слова: букварь, лексика, семантика, анализ, родные слова, заимствованные слова, кыргызский язык, монгольский язык, иранский язык, арабский язык, русский язык, звуки, буквы, графика, алфавит, процветитель и т.д.

Abakirova A.B.

Senior Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek c.

**LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS OF AN ALPHABET OF ISHENALY ARABAI UULU
«ELIMINATION OF ILLITERACY»**

Abstract. This article is devoted to the founder of the Kyrgyz language and linguistics, the author of the first alphabet - Ishenaly Arabai uulu and, emphasizes he is one of the first Kyrgyz scientists who stood at the origins of the construction of the Kyrgyz literary language, at the same time the lexical, semantic linguistic features of the alphabet «Elimination of illiteracy» are analyzed. In addition, an analysis will be made of words from other languages, borrowed words (Arabic, Iranian, Mongolian) and, finally, words of the author's alphabet that have undergone semantic changes in the modern Kyrgyz language. It is very important to study in all aspects the legacy left by the son of Ishenala Arabai. Historical and ethnographic information is given that widely promotes the best contributions of folk pedagogy, folklore materials, the study of professional terms, the history of the Kyrgyz language, the history of the formation of its spelling, the history of writing are of great importance.

Keywords: alphabet, vocabulary, semantics, analysis, native words, reciprocal words, Kyrgyz language, Mongolian language, Iranian language, Arabic, Russian language, sounds, letters, graphics, alphabet, procreator, etc.

Тилдин башка деңгээлдери менен катар анын лексикалык жана лексика-семантикалык деңгээлдери бар экендиги белгилүү. Лексикалык деңгээлдин бирдиги катары сөз, салттуу түрдө лексема деп аталган анын формалары менен маанилеринин жыйындысы эсептелет. Ал эми сөздүн лексика-семантикалык варианты лексика-семантикалык деңгээлдин, ошону менен бирге мазмундун эң кичине бирдиги катары семасиологиянын изилдөө предмети болуп саналат. Лексикологиянын тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары калыптанып өнүгүүсүнө тилди система жана структура турпатында кароо жана ушундан улам анын деңгээлдерге, ырустарга бөлүштүрүү аракети түздөн-түз таасир тийгизген.

Демек, сөздөр лексикалык маанилерине карап лексика-семантикалык топторго биригишет. Ал эми сөздөрдүн лексикалык маанилерине карап топторго биригиши тигил же бул түшүнүктөрдүн байланыштарына негизделет [2, 5-6.]. Эки же андан көп сөздөрдүн лексикалык маанилери боюнча биригиши лексикалык-семантикалык топту түзөт. Мындай топторго синонимдерди, антонимдерди сөздөрдүн семантикалык жалпылыкка, байланышка негизделген башка топторун киргизүүгө болору белгиленет.

Соңку мезгилдерде кыргыз тилиндеги ар бир сөз түркүмүнө мүнөздүү лексика-семантикалык топторду изилдөөгө болгон кызыгуунун артышы тилдин лексикалык системасын изилдөөгө ырааттуулук киргизүү аракети менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары лексика-семантикалык топторду түзүп чыгуу, аларды иликтөө бир катар практикалык мүнөздөгү зарылчылык-өбөлгөлөр аркылуу шартталгандыгын айтууга болот. Маселен, кыргыз тилин башка улут өкүлдөрүнө бөтөн тил катары окутууда кыргыз тилинин лексикалык системасын башка тилдердин лексикалык системаларына салыштыруу аркылуу анын спецификасын ачып көрсөтүүдө лексика-семантикалык топтордун ролу чоң экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Себеби лексика-семантикалык топторду изилдөө бир беткей тилдик гана маселе болуп эсептелбестен, анын психологиялык өңүтү да бар экендигин эске алуу зарыл.

Биз бул макалабызда Ишеналы Арабай уулунун кыргыз адабий тилинин түзүлүшүндө анын башатында турган кыргыз окумуштууларынын биринчилеринен экендигин баса белгилөө менен, анын «Сабатсыздыкты жоюу» алиппесинин лексикалык, семантикалык тилдик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурууну туура көрдүк.

1. Лексика-семантикалык анализ. Кыргыз тилинин лексикалык семантикасынын калыптанып өнүгүш тарыхы өтө узак мезгилди кучагына алат. Бул мезгилдин ичинде кыргыз эли нечен тарыхый жолду басып өттү. Анын коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, дүйнөгө көз ка-

рашы, нечен кылымдар бою калыптанып, жаңыланып отурган маданий жана материалдык байлыктары да өзгөрүп, өнүгүп келди. Кыргыздар башка элдер менен да түрдүүчө байланышкатышта болду, аралашты. Ошого жараша кыргыз тилинин лексикалык составы да өзгөрүүгө учурап, жаңы сөздөр, сөз маанилери менен толукталып, байып отурду. Жаңы лексикалык каражаттар биринчи кезекте, тилдин өзүнүн ички материалдык негизи болуп саналган төл сөздөрдүн базасында жаралат. Мындан тышкары, тилдин составы башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат. Мына ошонун негизинде кыргыз тилинин лексикалык системасын, жалпысынан, эки чоң катмардан турат десек болот.

1. Кыргыздын төл сөздөрү;

2. Сырттан кабыл алынган сөздөр.

Бул багытта биз Ишеналы Арабай уулунун алиппесинин тилине төмөнкүдөй анализ жүргүзүүгө аракеттер жасадык:

1) Ишеналы Арабай уулунун «Сабатсыздыкты жоюу» алиппесиндеги төл сөздөргө лексико-семантикалык анализ. Кыргыздын төл сөздөрү деп эсептелинген лексикалык фактылар жалпы түрк тилдери (айрымдар көпчүлүк түрк тилдери) үчүн да орток болуп эсептелет. Мындай төл сөздөр алиппеде көп кездешет. Биз алиппедеги төл сөздөрдү лексико-семантикалык маанисине карай төмөнкүдөй бир канча подгруппаларга бөлдүк:

- Килем токуу кесибине байланыштуу атоолор: жүн, боек, онтак, эриш, аркак, күзүк, кылыч, эн, керки;
- Жибек токуу кесибине байланыштуу атоолор: шайы, эриш, жибек, аркак, кебез (бахта), башайы бейкасам, күмүш шыйба, мата, матыбар;
- Мал чарбачылыкка байланыштуу атоолор: жылкы, уй, кой, төө, тай, тукум, бээ, ат, тайлак, кунан, эчки, айгыр, бука, өгүз;
- Эгин-тегин, бакчалыкка байланыштуу атоолор: дан, арпа, айдоо, беде, картошка, эгин, пахта, буудай, жүгөрү, сабиз, пияз, мисте, алма, алча, бакча, алмурут, өрүк-мейиз, жаңгак;
- Жан-жаныбар, канаттууларга, курт-кумурскаларга байланыштуу атоолор: аюу, түлкү, коен, суур, карышкыр, илбирс, марал, кийик, тоок, өрдөк, чымын, чиркей, аркар, көгүчкөн, турумтай, булбул, күкүк;
- Бак-дарак, өсүмдүктөргө байланыштуу атоолор: карагай, кайың, тал-терек, кара жыгач, жаңгак, писте, камыш;
- Кен байлыктарга байланыштуу лексика: таш көмүр, күкүрт, туз, көк таш;
- Жаратылыштагы ар кандай көрүнүштөрдүн, кубулуштардын аттары: жер, тоо, таш, суу, талаа, токой, калаа, көкүасман, ай, күн, жылдыз, кар, жамгыр, булут, тамчы, жел, жаз, күз, кыш, жай, буу, толкун, шамал, туман;
- Тамак-аштын аттары: сүт, май, эт, баш эт, шыйрак, карын, сан эт, кол эт, чарым эт.

2) Ишеналы Арабай уулунун «Сабатсыздыкты жоюу» алиппесиндеги башка тилдерден кирген сөздөр. Кыргыз лексикасынын составында сырттан келип кошулган көп эле сөздөр бар. Алар кыргыз тилине ар кандай жолдор менен жана ар түрдүү мезгилдерде келип кирген. Бул сөздөр, өзүнүн түпкү материалдык негизи боюнча алып караганда бир тектүү эмес, анткени булар – ар башка тилдерден келип кошулган сөздөр. Ошондуктан, сырттан кабыл алынган сөздөрдү, жалпысынан, төмөнкүдөй бир нече топторго бөлүп кароого туура келет.

а) Алиппедеги монгол тилинен кабыл алынган сөздөр. Түрк-монгол уулдарынын эң байыркы доордо башталган түрдүү байланыш-катышы жана өз ара аралашуусу, булардын ортосундагы лексикалык кабыл алууларды ошончолук даражада өнүктүргөн кыргыз тили менен монгол тили алыс тектеш тилдерге кирет. Монгол тилинен кыргыз тилине топонимикага, мал чарбачылыкка, малдын жашына, өнү-түсүнө, ага-тууганчылыкка байланыштуу сөздөр орток экенин көрөбүз.

Таблица 1

Азыркы кыргыз тилинде	Азыркы монгол тилинде
Аргымак Эчки	Аргамаг Ишиг

Кой	Хонң
Саан	Саам
Табак	Табаг
Жолборс	Барс
Илбирс	Ирвэс
Арпа	Арвой
Урук	Уруг
Теңир	Тенгер
Жут	Зуд
Талаа	Тал
Жыл	Жил
Миң	Мянган
Кара	Хар
Айгыр	Азарга
Шыйрак	Шийир
Заң – салт, адат, жөрөлгө	Цагаан

б) Алиппедеги иран тилинен кирген сөздөр. Тарыхый маалыматтарга караганда араб, иран тилдеринен келип кирген сөздөр болжол менен X–XI кылымдарга таандык. Анткени, ошол учурда түрк тилинин өкүлдөрүнүн бири – уйгурлар иран тилинде сүйлөгөн элдер менен тикеден-тике байланышта болгон да, алар аркылуу кыргыз тилине да сөздөр кабыл алынган.

Иран тилинен, негизинен, соода-сатыкка, бакчачылыкка, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр кирген. Мисалы: жаки – же, башкача айтканда, же болбосо мисс – жез, кыш–кирпич, лок– кыска чуудалуу жүк төөсү, пул-акча, теңге, жуда – эң, өтө, абдан, башайы – жибек кездеменин бир түрү, бейкасам – эриши жибек, аркагы кебез жип, түр салынган бышык кездеме, астана – босого, табалдырык, мурут – 1) издөөчү; 2) эшендин же шайыктын жолун жолдоочу, айтканын аткарган адам.

в) Алиппедеги араб тилинен алынган сөздөр. Түрк калкына, анын ичинде кыргыздарга араб тилинин лексикасы менен ислам дини X–XI кылымдарда эле тарала баштаган доор деп болжолдоо керек. Араб тилинен, негизинен, чарбачылыкка, үй тиричилигине, илимге, маданиятка, коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр кирген. Мисалы: Алип-бээ – алфавит, бир тилдеги жазуу тамгалары, асел – бал, аял – ургаачы, катын, букара – бир мамлекетке караштуу эл, адам, дүкөн – соода үйү, аны-муну сатыла турган жай, гарып – тентимиш, элинен ажыраган, касам – ант, каргыш, манат – илгерки Букарадан чыгарылган түктүү кызыл кездеме, мата – кездеме, кебезден токулган ажыракай кездеме, асыл – негизги, түпкү, алгачкы, баалуу, мектеб – жаш жеткинчектерге окуу-тарбия иштерин жүргүзүү мекеме, сабат – таалим алуу, үйрөнүү, окуу, ва – жана, арбак – өлгөн адамдардын жаны, тыны ж.б.

г) Алиппедеги орус тилинен алынган сөздөр. Орус эли менен кыргыз элинин достук байланыш-катышынын натыйжасында кыргыз лексикасы орус тилинен жана ал аркылуу дүйнөдөгү башка тилдерден кабыл алынган эң эле көп жаңы сөз байлыктары менен толукталып келүүдө. Орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасынан орун алышы өткөн кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин Россиянын составына кошулушунан тарта баштаган. Орустардын өздөштүрүлгөн чарбачылыктын жаңы техникасы, эмгек куралдары, соода-сатык иштерине, жаңы административдик түзүлүшкө, башкаруу системасына ж.б. байланыштуу сөздөр кыргыз лексикасын байытты. Мисалы: гарнизон – убактылуу же биротоло жайгашкан аскер бөлүгү, зоот – завод, паabrik-фабрика – өнөр жай товарларын иштеп чыгуучу ишкана, ыстарчын-старшина – революцияга чейин элүү түтүндөн эки жүз түтүнгө чейин калк башкарган кызмат адамы, опус – обыск, мужук – орус же украин дыйканы, пуд – 16,38 кг. барабар салмак чени, декрет, меньшебек, большебек, батрактар ж.б.

3) Ишеналы Арабай уулунун алиппесиндеги азыркы кыргыз тилинде семантикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр. Тилдин сөздүк составы сырттан кабыл алынган же тилде жаңыдан пайда болгон сөздөр аркылуу гана эмес, анын мурдатан берки материалдык негизи

болуп саналган сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүгө учурап, жаңы лексикалык маанилерге ээ болушу аркылуу да байыт, толукталат.

Тилдин байлыгы анын сөздүк составындагы сөздөрдүн составындагы сөздөрдүн санына жараша эмес, ошол сөздөрдүн семантикалык структурасына жанаша да аныкталат. Тилдеги көп маанилүү сөздөр кеңири өнүгө берсе, анын лексикалык байлыгы да ошончолук даражада арбын, мол болууга тийиш.

Алиппедеги семантикалык өзгөрүүгө учураган сөздөргө мисал: ири жазып – чоң жазып, даана көрсөтүп, тырмагынан куткаруу – кол астынан куткаруу, чыгарууга жарабайт – чыгарууга болбойт, таман айрып – көп басып, эгин салуу – эгин айдоо, орнуккан сайын – көнгөн сайын, мээнетке каныктыра – мээнетке үйрөтсө, олтуруп алып окат кылуу – туруктуу, отурукташуу, мал көрүү мүмкүн болбогон – мал күтө алышпаган, алышкан эмес, катуу күйүнө түшкөн – катуу абалына келген, бары да – бардыгы, күрдөлдүү жайлар – оокаттуу жерлер, аз чарбалуу кедейлер зардуу – колунда жок кедейлер зардуу, шордуу, буудан мындан – мындан ары, опат болду – каза болду, малга соода болуу – малга сатылуу, айтууга дурус эмес – айтууга болбойт, олтурак болуу – отурукташуу, орустун жалгаган боелору – орустун боелгон боелору – иштеткен боектору ж.б.

Кийинки жылдарда гана көз карандысыз, эгемендүүлүккө ээ болуп, азыркы демократиянын жана ачык айтуунун мезгилинде И.Арабаевдин өз элине сиңирген эмгеги жөнүндө кеңири сөз болуп, анын инсандык касиети, кыргыз тил илиминин фундаментин түзгөн, алгачкы окуу-методикалык китептерди жазган, элдик оозеки чыгармаларды жыйноодо чоң салым кошкон, мугалимдер кадрларын даярдоо жана алардын квалификациясын жогорулатуу ишине өз учурунда бардыгынан көп эмгек сиңирген алгачкы агартуучу-окумуштуу, белгилүү педагог, коомдук-саясий ишмер болгондугу жөнүндө кең-кесири айтыла баштады.

Бүгүнкү күндө элибизден чыккан окумуштуу-агартуучуларды терең үйрөнүү озуйпасы колго алынып жатканда Ишеналы Арабай уулунун калтырган мурастарын бардык жагынан изилдеп чыгуунун мааниси өтө чоң. Элдик педагогиканын эң мыкты салымдарын кеңири пропаганда кылган тарыхый этнографиялык маалымат берилип, фольклордук материалдар, кесипчилик терминдерин үйрөнүү, кыргыз тилинин тарыхын, анын орфографиясынын калыптанышынын, жазуусунун тарыхын үйрөнүүдө чоң мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар:

1. Арабаев И. Сабатсыздыкты жоюу. – Б., 1925.
2. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин сөздүк составынын чыгыш теги боюнча катмарлары // Кыргыз тили. – Ф., 1986.
3. Абдулдаев Э. Кыргыздын төл сөздөрү // Кыргыз тили. – Ф., 1986.
4. Абдулдаев Э. Орус тилинен кирген сөздөр // Кыргыз тили. – Ф., 1986.
5. Абдулдаев Э. Иран тилинен кирген сөздөр // Кыргыз тили. – Ф., 1986.
6. Абдулдаев Э., Исаев А. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф., 1969.
7. Абдулдаев Э., Давлетов С. Историзмдер // Кыргыз тили. – Ф., 1986.
8. Бектенов З. Арабаев – агартуучу-окумуштуу // Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Б., 1992.
9. Осмонкулов А. И. Арабаев – кыргыз элинин окумуштуу-агартуучусу // Эл агартуу. – 1994.
10. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Часть I. – Ф., 1959.
11. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986.

Рецензент: филол. илим. канд., доц. Абдыкалыкова А.А.